

чина, водећи понекад исувише рачуна да не повреде осећаје и интересе Албанаца. У склопу решавања аграрног питања било је и питање колониста, које је 6. марта 1945. решено одлуком о привременој забрани враћања насељеника. У Војводини је одлука укинута већ 17. марта исте године, али је остала на снази за просторе Македоније и КиМ до 21. септембра 1953. Поред уоченог отпора Албанаца повратку насељеника, аутор је приметио да је и сурова економска ситуација, после четворогодишње окупације, одбијала део људи да се врати на своја имања и живи „врло бедно“. Према званичним подацима, од 52.294 насељеника, колико их је регистровано на југоистоку Југославије 1939, на своја имања се након Другог светског рата није вратило око 37% предратних колониста.

Коначно, закон о административној подели Србије 1. септембра 1945. године дефинисао ју је као сложену федералну јединицу унутар Демократске Федеративне Југославије, састављену од Београда, 16 округа у њеном средишњем делу, Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-метохијске области (која није била издељена на округе, већ само на срезове). Унутар АКМО нашле су се

територије северно од Косовске Митровице, све до средишњих делова Копаоника, које у ранијим епохама нису припадале подручју, чиме се излазило у сусрет тежњама нелојалног албанског становништва. Аутор је с правом приметио да границе АКМО нису представљале израз „народне воље“, будући да није било ни анкетних комисија нити референдума на терену који би утврдили принцип националног разграничења. Од самог почетка погрешно третиран као последица „великосрпске хегемоније“, а не албанске нелојалности праћене насиљем, косовско-метохијски проблем је наставио да тиња и задаје проблеме новој социјалистичкој Југославији, да би постао и весник њеног нестанка када је нестало фигуре Јосипа Броза Тита, оне личности која ју је још једино уједињавала у трећој четвртини XX века. Политичка филозофија југословенских комуниста, сведена на култ личности, доживела је крвави крах изнутра деведесетих година XX века, док је прави почетак представљала албанска побуна на Косову и Метохији, свега годину дана од Титове смрти.

Александар ЛУКИЋ

Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički vidokrug „Bosanskih pogleda“.

Zbornik radova, ur. Safet Bandžović. Sarajevo: Bošnjački institut, 2023, 238.

Istraživanje povijesti migracija ima dugu tradiciju i u historiografiji Bosne i Hercegovine, posebno o razmjerama migracija stanovništva iz BiH prema Osmanskom carstvu nakon 1878. godine i stvaranja raznih emigrantskih krugova. O migracijama tokom 20. stoljeća također se pisalo u stručnoj literaturi, a orga-

nizirani su i brojni znanstveni skupovi, pri čemu je vrhunac bio veliki znanstveni skup i potom značajan zbornik radova „Migracije i Bosna i Hercegovina“ (Sarajevo 1990). Pisalo se i o nacionalnim aspektima migracija (tokom 1980-ih, tim pitanjima je posebno bio okupiran Milorad Ekmečić), nastajali su radovi i o migracija-

ma Bošnjaka u Tursku (Safet Bandžović), ali i o migracijama i stvaranju raznih emigrantskih krugova u Evropi poslije Drugog svjetskog rata. Mustafa Imamović je autor monografije o časopisu *Bosanski pogledi* u periodu 1955–1967. godine, čime je ovaj aspekt bošnjačke emigracije u zapadnoj Evropi temeljito obrađen („Bošnjaci u emigraciji“, Sarajevo 1996).

Na tu se tradiciju sada naslonio zbornik radova „Bošnjaci u emigraciji: Adil Zulfikarpašić i nacionalno-politički vidokrug časopisa *Bosanski pogledi*“. U zborniku je objavljeno 12 radova koji iz raznih perspektiva nude uvide, ne samo u djelovanje Adila Zulfikarpašića i ideje časopisa *Bosanski pogledi* koji je on izdavao, nego i o drugim aspektima bošnjačke emigracije u zapadnoj Evropi poslije Drugog svjetskog rata. Radovi su različitog kvaliteta i nejednake doprinosa naučnom razumijevanju uloge bošnjačke emigracije nakon Drugog svjetskog rata i njenim nacionalnim i političkim usmjerenjima. Naslov rada Mesuda Šadinlije („Nesavršeni politički krug“), u kojem se tretira odnos Adila Zulfikarpašića i Muhameda Pilava, dvojice ljudi rodom iz Foče, emigranata koji su imali različitu putanju, ali čije su se ideje na kraju 20. stoljeća podudarile, možda bi najbolje odgovarao i čitavom zborniku. Vidljiva je ideološka transformacija političkih emigranata: Zulfikarpašić se od ljevičara i komuniste u mladosti transformirao u pobornika tradicionalnih vrijednosti, a Pilav od mladalačkog frankovca koji osuđuje Spahinu politiku muslimansko-srpske suradnje između dva svjetska rata, na kraju do pristalice Zulfikarpašićeve ideje srpsko-bošnjačkog sporazuma 1991. godine. Ta simbolička linija ideološkog razvoja ove dvojice emigranata možda najbolje pokazuje sva lutanja, ne samo bošnjačke emigracije, nego i najjasnije osvjetljava sva raskrižja na kojima su se Bošnjaci kao narod nalazili tokom 20. stoljeća.

Bošnjačka emigracija je bila različito organizirana, ali se njen razvoj poslije Drugog svjetskog rata ne može promatrati izvan okvira šire jugoslavenske emigracije. Jugoslavenska služba bezbjednosti je pažljivo pratila stanje u emigraciji i izvodila akcije usmjerene posebno protiv onog dijela koji je tretiran kao *neprijateljska emigracija*. Safet Bandžović u svom opširnom radu („Emigrant među emigrantima“: izazovi vremena i odgovori Adila Zulfikarpašića“) pokazuje kako su savezne službe bezbjednosti u svojim elaboratima tretirale političku emigraciju, uključujući i ovu skupinu oko Zulfikarpašića, te na koji je način ova skupina oko Zulfikarpašića odgovarala na razne izazove. On zastupa tezu da je Zulfikarpašić ostao dosljedan dvjema osnovnim idejama u emigraciji: bošnjaštvu (mada se Zulfikarpašić neposredno nakon rata kretao u krugovima hrvatske emigracije) i liberalnoj demokraciji, te da je surađivao sa emigrantima jugoslavenske emigracije koji su bili pobornici demokratske, pluralističke i konfederalne Jugoslavije. Jedan od najvažnijih događaja u razvoju bošnjačke emigracije poslije Drugog svjetskog rata bila je skupština (Bandžović je naziva Kongres) održana u Minhenu 27–28. 12. 1963. na kojoj je formiran Liberalni demokratski savez Bošnjaka Muslimana, a Zulfikarpašić izabran za predsjednika njegovog Glavnog odbora. Bandžović je koristio različite izvore i brojnu literaturu, ali je znakovito da se nije referirao (kritički, naravno) na ocjene koje su o Zulfikarpašiću i njegovom djelovanju u emigraciji ostavili neki saradnici koji su se tokom vremena razili s njim (Muhamed Filipović).

Veoma utemeljen rad o Zulfikarpašićevom djelovanju u emigraciji, njegovim idejama i saradnji sa demokratskom emigracijom drugih jugoslavenskih naroda radi izgradnje demokratske Jugoslavije u ovom zborniku su objavili Milivoj Bešlin i Petar Žarković („Adil Zulfikarpašić i

Bosanski pogledi prema 'totalitarnim pokretima' u Jugoslaviji"). Autori pokazuju transformaciju Zulfikarpašićevog razumijevanja ideje komunizma i Jugoslavije, smještajući je u kontekst hladnoratovskih odnosa u svijetu poslije Drugog svjetskog rata i teoriju totalitarizma. „Tri su temeljne ideje: evropska liberalno-demokratska, zatim nacionalna, odnosno potreba za identitet-skim zaokruživanjem bošnjačke nacije (...) i ideja afirmacije bosanskohercegovačke državnosti (...) obeležile (...) rad Adila Zulfikarpašića. (...) Jugoslavija kao demokratska federacija ravnopravnih naroda i federalnih država i potreba njene liberalizacije nezaobilazan je potporni stub idejnog delovanja Zulfikarpašića“ (str. 100). Autori koriste brojne nove izvore, posebno korespondenciju koju je Adil Zulfikarpašić vodio u vezi s materijalnim položajem bošnjačke emigracije poslije Drugog svjetskog rata, njenom organizacionom ustrojavanju i idejnom sazrijevanju. Također se iz te korespondencije vide i Zulfikarpašićevi stavovi o „totalitarnim“ ideologijama, a iz tekstova objavljenih u *Bosanskim pogledima* vidi se, prema ocjeni autora, liberalno-demokratska orijentacija ove emigracije.

Sabina Veladžić se u svom radu („Povijesni i (proto)nacionalni razvoj Bošnjaka i (stigmatizacija) *bošnjaštva* u diskurzivnim praksama kulturne inteligencije u Bosni i Hercegovini 1960/1970-ih i početkom 1990-ih godina“) bavi diskursima o Bosni i bošnjaštvu, komparirajući one s kraja 1960-ih i početka 1970-ih sa onima iz 1990-ih godina. Kao primjere stigmatizacije bošnjaštva, za analizu je izabrala diskurs Vlade Jokanovića i Milorada Ekmečića iz 1960/1970-ih godina (oba su stigmatizirala bošnjaštvo, ali ima razlike između ta dva primjera), dok je kao primjere afirmacije *bošnjaštva* izabrala ideje Adila Zulfikarpašića i pisanje Nenada Filipovića iz 1990-ih godina. Kao primjer legitimiranja *muslimanstva*, za analizu je odabrala diskurs sadržan u *studijском izvještaju* iz

1970. naslovljenom *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja*, te ideje iz knjige *Muslimani i bošnjaštvo* iz 1991. godine, u kojoj su Atif Purivatra i Mustafa Imamović, koji su bili pripadnici partijske inteligencije iz 1960-ih, sada samo reproducirali ranije teze o Muslimanima kao sekularnoj nacionalnoj zajednici, dok Rusmira Mahmutćehajića autorica ocjenjuje „ideologom novoformirane *mladomuslimanske*“ inteligencije, odnosno predstavnikom „(pan)islamske struje“ za kojega je „islam (...) predstavljao transcendentálnu vrijednost, moralni sistem koji je na skali objedinjujućih vrijednosti stajao iznad nacionalizma“ (str. 187). Rad je vrlo utemeljen, teorijski dobro osmišljen, iako je autorica uspjela izbjeći navođenje neke važne literature u kojoj se djelovanje muslimanske inteligencije tokom 1960-ih godina na afirmaciji Muslimana kao nacije smješta u kontekst njihovog *partijskog zadatka*.

Značajan dio radova u ovom zborniku se bavi temama u kojima se konkretno analiziraju pojedini aspekti, ili iz Zulfikarpašićevog života, ili pojedine teme koje su tematizirane kroz časopis *Bosanski pogledi*. Tako, naprimjer, Marko Hoare („Adil Zulfikarpašić's Road to Emigration“) analizira kontekst izgradnje federalne Bosne i Hercegovine tokom Drugog svjetskog rata kroz zasjedanja ZAVNOBiH i izgradnju bosanskohercegovačkog patriotizma, te okolnosti u kojima se Zulfikarpašić razišao sa komunistima i odlučio emigrirati. Hamza Memišević („Emigrantska političko-nacionalna strujanja Adila Zulfikarpašića“) pokazuje kako se Zulfikarpašić odvojio od hrvatske emigracije navodeći kao razlog, između ostalog, pojave katoličkog prozelitizma u emigraciji. Valja naglasiti da je katolički prozelitizam i onemogućavao integraciju muslimana u hrvatsku naciju. Na temelju Zulfikarpašićevog pisanja u *Bosanskim pogledima*, Memišević zaključuje kako je on 1963. otvorio pitanje bošnjaštva, ali naglašava kako ga „ne promatra izrazom nacio-

nalizma budući da navodi kako nije ispunjen sadržajima koji su bitni za profilaciju nacionalizma“, ali je „bošnjaštvo jedina nacionalna identifikacija za bosanskohercegovačke muslimane“ (92).

Тemi коју је анализирао Мемешевић близак је рад Адмира Лисце („Улога бошњачке емиграције у контексту враћања националног имена Бошњак“) у којем се разматра допринос бошњачких интелектуалаца у емиграцији афирмацији бошњајства. Младомuslimanski круг емиграната је био подијелjen на оне који нису наметљиво истicali бошњајство (Теуфик Велагић) и оне који су то отвореније радили (Бећир Тановић). Ипак, најупорнији у афирмацији бошњајства су били Сmail Балић, те Адил Зулфикарпашић.

Овом кругу радова припада и рад Едина Веладжића („О припадницима српске и хрватске емиграције muslimanskih корijена у текстовима *Bosanskih pogleda*“) о muslimanskim емигрантима који су заступали српску или хрватску националну идеју. Као основа за рад углавном су изабрани примјери полемика у вези с тим на страницama часописа *Bosanski pogledi* (писанја Алана, раније Акије Хорића, Меджиде Шахиновића, Изета Hasanbegoviћа, Хајрудина Филиповића, Дервиша Шеховића, Енвера Махмедовића, Махмута Муфтића и других).

Један дио радова у овом зборнику представља репрезентације појединих историјских тема у часопису *Bosanski pogledi*. Ајдин Мухединовић („Muslimani Bosne i Hercegovine у Другом свјетском рату

кроз призму *Bosanskih pogleda*“) са врло добрим критичким приступом анализира писанја *Bosanskih pogleda* о Muslimanima у Другом свјетском рату, указујући на неутемељеност појединих текстова. Иако је такав нужни критички приступ изостао у неким другим радовима (Хикмет Карчић и Мустафа Дедовић, „Тематизирање усташког и четничког покрета у *Bosanskim pogledima* 1960–1967“, те Јасмин Медић, „Сарајевски процес 1949. године на страницama *Bosanskih pogleda*“), радови објављени и у овом облику омогућавају боље разумевање бошњачке емиграције, njenog положаја и развоја, те мјеста часописа *Bosanski pogledi* у историји те емиграције.

На крају зборника је рад Нарцисе Пуљек-Бубрић („Библиографија Адила Зулфикарпашића и његов publicistički рад“) који представља главне информације о Зулфикарпашићевом publicističkom дјеловању. Иначе, cjelovita *Библиографија*, уређена по савременим библиографским принципима, објављена је раније под насловом *Библиографија Адила Зулфикарпашића* (Сарајево 2022) и садржи 724 библиографске јединице. Као и иначе у наuci, и овај рад, као и посебно штампана cjelovita *Библиографија*, незаобилазни су у даљем истраживању живота и дјеловања Адила Зулфикарпашића и бошњачке емиграције, чему ће допринијети и овај зборник у cjелини.

Husnija KAMBEROVIĆ

Sabrina P. Ramet, *East Central Europe and Communism, Politics, Culture, and Society, 1943–1991*. London-New York: Routledge, 2023, xix + 325.

Америчка историчарка Сабрина П. Рамет, која је значајан део својих истраживања и књига посветила различитим аспектима историје Југославије, објавила је прошле године нову књигу која се бави комунистичким системима земаља источне и средње Европе.

Иако Рамет у „Предговору“ (стр. viii–x) објашњава да о теми комунистичких система у источној и средњој Европи постоји разноврсна литература на енглеском језику, она сматра да се та литература махом ограничава на опис политичких догађаја и економ-